

Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”

The genesis of the German concept of ‘Mitteleuropa’

PIOTR EBERHARDT

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 55/55; e-mail: p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. W artykule przedstawiono powstanie i rozwój idei związanej z pojęciem *Mitteleuropa* w niemieckiej myśli politycznej i geograficznej. Przypomniano opracowania twórców tej koncepcji, takich jak J. Partsch czy F. Naumann, a także ich kontynuatorów, których dokonania w tej dziedzinie były istotne. Równocześnie zwrócono uwagę na konsekwencje geopolityczne tej głośnej koncepcji, która odegrała istotną rolę w historii XX wieku.

Słowa kluczowe: geopolityka, Mitteleuropa, Niemcy

W XIX i na początku XX wieku powstały w Niemczech liczne teorie i pseudo-teorie geopolityczne, nawiązujące do takich pojęć i idei jak „przestrzeń życiowa” (*Lebensraum*), konieczność „ekspansji na wschód” (*Drang nach Osten*), „naród pozbawiony przestrzeni” (*Volk ohne Raum*), „władza i przestrzeń” (*Macht und Raum*) czy idea „wielkiej przestrzeni” (*Die grossraum Idee*) – koncepcje wzywające do połączenia wszystkich Niemców w jednym państwie (*Ein Volk, ein Staat*), wykorzystujące doktrynę „krwi i ziemi” (*Blut und Boden*), „dopasowywania przestrzeni” (*Raumanpassungsart*) oraz zależności między „terytorium narodowym a kulturowym” (*Volksboden und Kulturboden*) itp. Propagowały one zazwyczaj hasła dominacji narodu niemieckiego w Europie oraz usprawiedliwiała wojny jako właściwą drogę do realizowania zamierzonych celów politycznych.

Tworzono jednak również teorie i projekty terytorialne, których wymowa polityczna była mniej jednoznaczna, a ich wartość merytoryczna pomimo upływu czasu nie straciła na aktualności. Są one obiektem rozważań oraz dyskusji i kontrowersji naukowych. Kwestią bez wątpienia istotną, a przy tym bardziej neutralną ideologicznie jest m.in. delimitacja oraz problematyka tzw. „Mitteleuropy”, czyli środkowej Europy. To niemieckojęzyczne pojęcie w ciągu ostatnich stu lat było różnie rozumiane przez badaczy niemieckich, polskich, czeskich, węgierskich czy rosyjskich, a podejście do niego było uzależnione nie tylko od narodowości

badaczy, ale i od doraźnych uwarunkowań geopolitycznych. Traktowano je wymiennie bądź jako wydzielony region geograficzny, bądź jak konkretny program polityczno-terytorialny.

Wśród prekursorów Mitteleuropy byli wybitni geografowie niemieccy. Tymczasem w Polsce zainteresowała ona głównie historyków i politologów. Wśród polskich geografów nie jest zbyt znana i sądy o niej są dość uproszczone. Z tego powodu warto przypomnieć tę głośną koncepcję teoretyczną, która obecnie w warunkach nasilających się procesów integracyjnych w Europie może nabrać odmiennego znaczenia pojęciowego i politycznego.

Jednym z twórców pojęcia *Mitteleuropa* był niemiecki geograf Joseph Partsch (1851–1925)¹. Całe swe życie zawodowe ten uczony związał z ośrodkiem wrocławskim i wiele prac poświęcił problematyce geograficznej Śląska². Opublikował on w 1904 r. obszerną książkę pt. *Mitteleuropa*. Było to dzieło wyjątkowe nie tylko ze względu na swoją objętość (463 stron), lecz również z powodu ujęcia tematu i wartości merytorycznej. Wcześniejsze monografie dotyczyły zazwyczaj poszczególnych państw, względnie kontynentów. W tym przypadku na podstawie z góry przyjętych założeń metodycznych autor wyodrębnił obszar, który przedtem geografowie zaliczali do odrębnych jednostek fizjograficznych i antropogeograficznych. Po przyjęciu odpowiedniej procedury delimitacyjnej Partsch dokonał jego precyzyjnego i wielowątkowego opisu. Wartość książki polegała na tym, że było to dzieło kompleksowe, obejmujące całokształt zagadnień z zakresu geografii fizycznej, uzupełnione informacjami z geografii społeczno-kulturowej. Ponadto miało bogatą ilustrację kartograficzną. Poświęcone było terytorium położonemu między zachodnią atlantycką Europą a kontynentalną Rosją oraz między czterema morzami: na północy Bałtykiem i Północnym i na południu Czarnym i Adriatykiem. Dla tak wydzielonego obszaru Partsch przyjął znany w geografii niemieckiej, ale mało wykorzystywany termin *Mitteleuropa*. Dzięki tej książce pojęcie to stało się znane i od tego momentu weszło w powszechny obieg naukowy.

Do omawianego regionu zaliczył Rzeszę Niemiecką, Cesarstwo Austro-Węgierskie łącznie z Bośnią, na północy Belgię i Holandię, na południu Szwajcarię, zaś na południowym wschodzie ówczesną Serbię, Rumunię i Bułgarię³.

¹ Joseph Partsch urodził się w Szklarskiej Porębie (Schreiberhau), gdzie jego ojciec był dyrektorem huty szkła „Josephinenhütte” (późniejsza huta „Julia”). Po ukończeniu szkoły średniej wstąpił na Wydział Geograficzno-Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. Opiekował się nim znany geograf niemiecki Carl Neumann (1823–1880). Po ukończeniu studiów Partsch rozpoczął karierę akademicką i naukową. Tytuł profesora zwyczajnego uzyskał w 1884 roku. W trakcie swojej działalności na Uniwersytecie Wrocławskim napisał, poza wspomnianą *Mitteleuropą* szereg książek dotyczących geografii fizycznej i regionalnej.

² W Instytucie Geografii w Lipsku z okazji 150 rocznicy urodzin Partscha odbyły się 7–8 II 2002 r. uroczystości jubileuszowe oraz konferencja naukowa. Wzięli w niej również udział geografowie polscy z Uniwersytetu Wrocławskiego. Ukoronowaniem tego seminarium była książka wydana pod redakcją H.P. Brogiato i A. Mayra (2002). Znajdują się w niej opracowania poświęcone dorobkowi naukowemu tego wielkiego geografa niemieckiego. Między innymi w obszernym artykule omówiono poglądy wielu geografów niemieckich na kwestię *Mitteleuropy*, w tym również dorobek naukowy Partscha (Schultz, 2002).

³ W późniejszym już czasie (1914) J. Partsch dołączył do tego terytorium Królestwo Polskie, rosyjskie gubernie nadbałtyckie oraz Besarabię.

Wykorzystując swoją wiedzę z zakresu geografii fizycznej, dokonał wszechstronnej analizy nie tylko całego tego terytorium, ale i jego zasadniczych części składowych. Pomimo że wydana książka miała rzeczowy charakter naukowy, a autor unikał poruszania kwestii politycznych, wymowa opracowania była jednoznaczna: w centrum Europy znajduje się odrębna kraina geograficzna, odróżniająca się swoją specyfiką fizyczną i kulturową od otoczenia (ryc. 1). Na jej terytorium dominuje naród niemiecki, predestynowany do roli przewodniej. Integracja tego obszaru jest koniecznością dziejową. Sprzyjają jej uwarunkowania geograficzne (klimat, hipsometria, układy hydrograficzne itp.), które działają spajająco i tworzą warunki umożliwiające ukonstytuowanie się wielkiego państwa, które może stać się wiodącym mocarstwem europejskim.

Ryc. 1. Mitteleuropa według J. Partscha

Mitteleuropa after J. Partsch

Źródło (Source): Partsch, 1904

Pojęcie *Mitteleuropa* zostało powszechnie przyjęte nie tylko wśród badaczy i specjalistów, lecz również w publicystyce politycznej, a nawet w literaturze popularnej. W miarę upływu czasu traciło swoje pierwotne znaczenie i nabierało wieloznaczności zarówno w sensie politycznym, jak i geograficznym. W późniejszym okresie było inaczej rozumiane przez działaczy politycznych i naukowców niemieckich, odmiennie zaś przez badaczy polskich. Ci ostatni bardziej dostrzegali w tym pojęciu koncepcję ideologiczną niż konkretny obszar zakreślony na terytorium Europy.

Należy wyraźnie podkreślić, że przed ukazaniem się książki Partscha wielu badaczy niemieckich zajmowało się Europą Środkową jako wyodrębnionym

obszarem, nad którym pełną dominację powinny utrzymywać Niemcy. Można wskazać na twórczość F. Lista (1789–1846), prekursora geopolityki niemieckiej, który postulował utworzenie unii germańsko-madziarskiej jako trzonu Mitteleuropy. Miało to być krokiem wstępnym do opanowania Bałkanów. Podobne poglądy prezentował P. de Lagarde (1827–1891)⁴, dla którego opanowanie środkowej Europy miało stanowić podstawę do stworzenia imperialnych Niemiec⁵. Według autora Mitteleuropa musi być krajem rządzonym przez Niemców. Do prekursorów koncepcji Mitteleuropy należy zaliczyć również C. Frantza (1817–1891). Prezentował on podobnie jak Partsch poglądy bardziej konserwatywne, mniej nacjonalistyczne. Według niego Mitteleuropa miała być konfederacją państw środkowoeuropejskich przy pozostawieniu poszczególnym państwom tożsamości kulturowej i pełnej autonomii. Był zwolennikiem uzyskania przez Polskę niepodległości, bowiem widział w niej sojusznika w konfrontacji z Rosją.

Tematyka związana z Europą Środkową nie była obca czołowym klasykom geopolityki, takim jak F. Ratzel⁶ i A. Kirchhoff⁷. Pierwszy z nich widział Mitteleuropę między Alpami a Morzem Północnym i Bałtykiem, na wschodzie zaś sięgającą po Morze Czarne. Obszar ten według Ratzla jest zespolony przebiegiem Renu i Dunaju.

Kryteria bardziej etniczne preferował znany geograf niemiecki H. Wagner (1840–1929). Według jego koncepcji z 1883 r. niemiecka Mitteleuropa powinna obejmować Cesarstwo Niemieckie, niemieckojęzyczną część Austrii, Czechy z Morawami, Belgię i Holandię z niewielką częścią północno-wschodniej Francji. Do jej terytorium włącza także obszary Królestwa Polskiego położone po zachodniej stronie Wisły wraz z północną częścią Mazowsza oraz Prusy Wschodnie. Tak zarysowana jednostka terytorialna sięgała od Bratysławy (Preszburga) po Kanał La Manche i od Kłajpedy po Berno (ryc. 2).⁸

Bezpośrednio po ukazaniu się książki Partscha wybitny geograf niemiecki Alfred Hettner (1859–1941) przedstawił własną wizję Mitteleuropy. Była ona dość schematyczna i w ogólnym zarysie przypominała koncepcje H. Wagnera. Warto jednak zaznaczyć, że zasięg zaproponowanej przez autora jednostki tery-

⁴ Właściwe nazwisko P. de Lagarde brzmiało Paul A. Bötticher. Był on profesorem w Getyndze.

⁵ Stabilizacja i pokój według tego autora zapanują w Europie gdy: „Niemcy będą sięgać od Ems do ujścia Dunaju, od Dźwiny do Triestu, od Metz do Bugu, gdy zjednoczone siły niemieckie pokonają Francję i Rosję. Ponieważ cały świat chce pokoju musi zaakceptować Niemcy w takich granicach” (Wolff-Powęska, 1979, s. 51).

⁶ Friedrich Ratzel (1844–1904), jeden z twórców geopolityki, związany był z ośrodkami akademickimi w Monachium i Lipsku. Postrzegał państwa jako twór ewolucji, w których stała ekspansja jest rzeczą naturalną. W takiej sytuacji Niemcy powinny zmierzać do potęgi poprzez rozwój terytorialny i aneksję prowincji znajdujących się w państwach sąsiadujących.

⁷ Alfred Kirchhoff (1838–1907) urodził się w Erfurcie w mieszanej rodzinie niemiecko-francuskiej. Wykładał geografę na Akademii Wojennej w Berlinie. Następnie był profesorem w Halle. Reprezentował poglądy odmienne niż F. Ratzel. Zajmował się m.in. relacjami między państwem a narodem w ujęciu historycznym.

⁸ Zamieszczona w niniejszym artykule strona kartograficzna prezentująca koncepcje omawianych autorów powstała na podstawie cyklu map zawartych w opracowaniu H.D. Schultza (2002).

torialnej był znacznie obszerniejszy. Na wschodzie dołączono do obszaru będącego pod kuratelą Niemiec całe dorzecze Wisły, na południu Szwajcarię, na północy zaś cały Półwysep Jutlandzki (ryc. 3).

Ryc. 2. „Germańska Mitteleuropa” według H. Wagnera (1883 r.):
1 – Mitteleuropa, 2 – Lotaryngia i „Obszar Wisły”

“Germanic Mitteleuropa”, after H. Wagner (1883):
1 – Mitteleuropa, 2 – Lotharingia and “the Vistula area”

Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

W okresie poprzedzającym I wojnę światową, przy napiętej sytuacji na Bałkanach powstała koncepcja maksymalistyczna, w której duża część kontynentu europejskiego znalazła się w granicach „Wielkich Niemiec” i „Cesarstwa Habsburgów”. Twórcą jej był R. Tannenberg⁹, który przewidywał totalne zwycięstwo nad Rosją oraz odepchnięcie Francji od Renu. W składzie „Wielkich Niemiec” znalazły się oprócz Cesarstwa Niemieckiego Szwajcaria, Belgia i Holandia,

⁹ Właściwe nazwisko tego autora to Rudolf Martin (1867–1916).

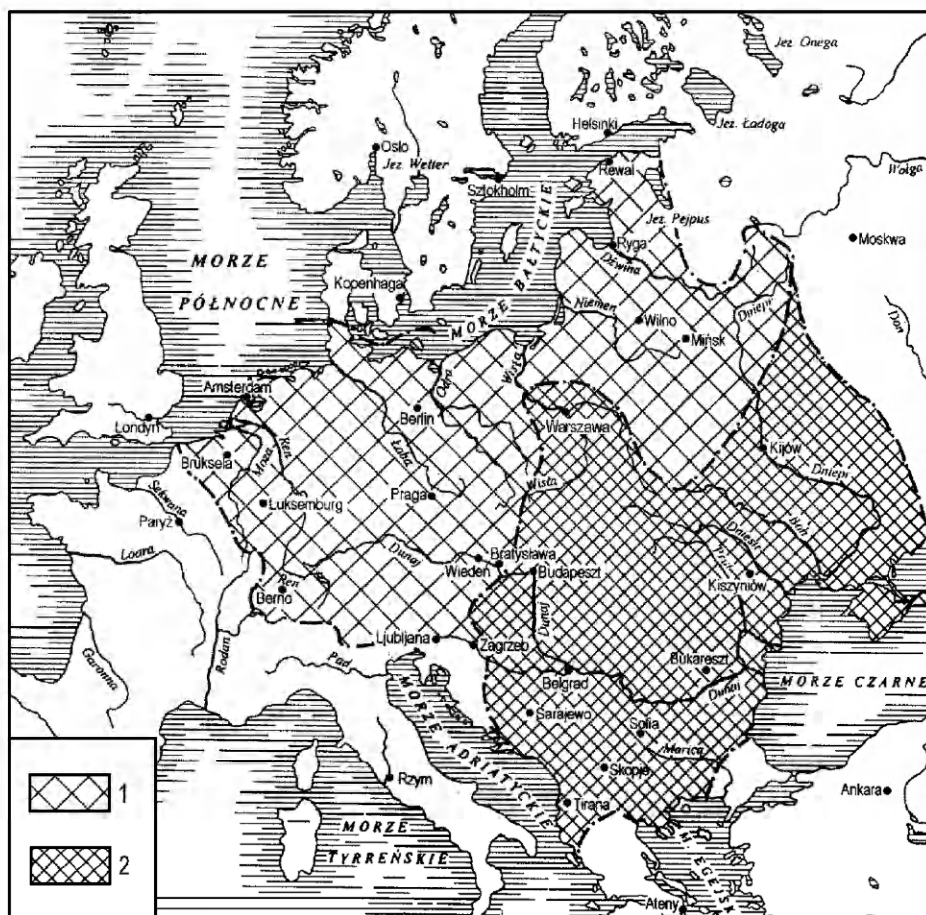

Ryc. 3. Mitteleuropa według A. Hettnera (1907 r.): 1 – Mitteleuropa, 2 – Kraj Wisły

Mitteleuropa after A. Hettner (1907): 1 – *Mitteleuropa*, 2 – Land of the Vistula

Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

wschodnia część Francji, zaś na północnym wschodzie cała Białoruś i kraje bałtyckie aż po Zatokę Fińską. W granicach „Wielkich Niemiec” autor umieścił również Wiedeń, Pragę, Bratysławę i Zagrzeb; trudno zrozumieć oddzielenie tych miast od Cesarstwa Habsburgów. Zasięg terytorialny Cesarstwa Austro-Węgierskiego pozbawionego swoich zachodnich prowincji jest też niezmiernie rozległy, gdyż obejmuje całe Bałkany (bez Grecji), Królestwo Polskie oraz Ukrainę, sięgając aż po Morze Azowskie. Wyodrębniona niewielka enklawa przy ujściu Dunaju do Morza Czarnego został włączona do „Wielkich Niemiec” (ryc. 4). W tej całkowicie utopijnej wizji zasięg przestrzenny Mitteleuropy nie jest ograniczony żadnymi względami politycznymi, fizjograficznymi czy prawnymi. W książce pt. *Gross Deutschland* (1911) zamieścił na okładce mapę z zaznaczonymi obszarami, które powinny znaleźć się pod niemiecką kuratelą. Nie licząc terytoriów europejskich w skład „Wielkich Niemiec” wchodził cały Bliski Wschód, następnie w Ameryce Południowej między innymi: Argentyna, Chile, Paragwaj i Uru-

Ryc. 4. Wielkie Niemcy i Cesarstwo Habsburgów według R. Tannenberga (1911 r.)

1 – Wielkie Niemcy, 2 – Cesarstwo Habsburgów

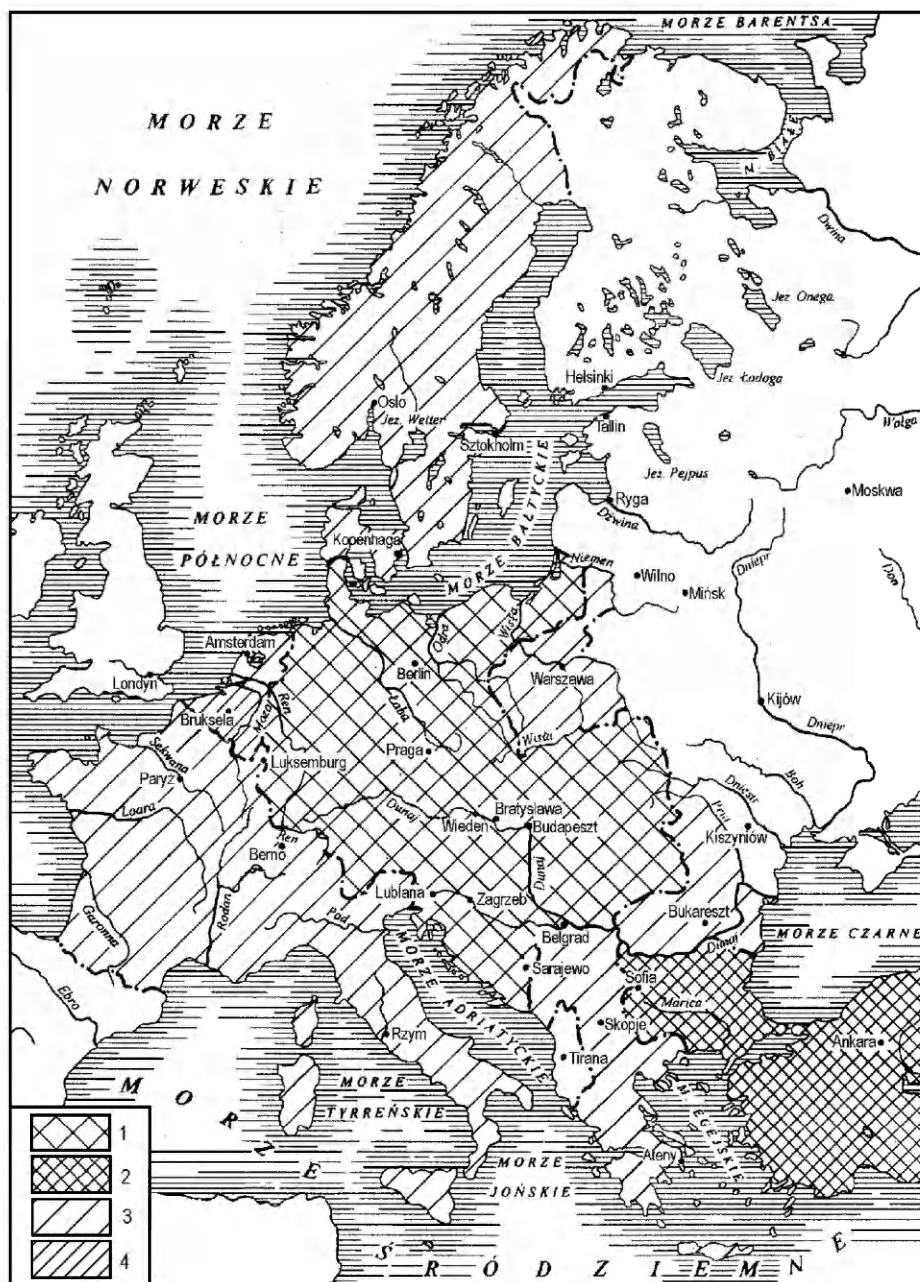
Greater Germany and the Habsburg Empire after R. Tannenberg (1911)

1 – Greater Germany, 2 – the Habsburg Empire

Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

gwaj, duża część Centralnej Afryki z Madagaskarem, następnie na Dalekim Wschodzie Indonezja i Południowo-Wschodnie Chiny. Daleka od możliwości realizacji koncepcja świadczyła o atmosferze w Niemczech w momencie zbliżania się konfrontacji z przeciwnikami na zachodzie i wschodzie kontynentu europejskiego. Tak nieodpowiedzialne przecenianie własnych sił musiało doprowadzić do katastrofy militarnej, a następnie politycznej.

Powyższe indywidualne koncepcje autorskie określające zasięg przestrzenny Mitteleuropy nie odegrały dużej roli politycznej. Miały charakter dość abstrakcyjny i znane były jedynie badaczom zajmującym się lub interesującym się geografią. Zupełnie inny charakter miała książka napisana przez znanego działacza

Ryc. 5. Projekcja Mitteleuropy w czasie I wojny światowej według F. Naumanna (1915 r.)

1 – obszar rdzeniowy Mitteleuropy, 2 – Bułgaria i Turcja w 1917 r.,

3 – przyszłe państwa w składzie Mitteleuropy, 4 – Belgia

A projection for *Mitteleuropa* made after F. Naumann during World War One (in 1915)

1 – core area of *Mitteleuropa*, 2 – Bulgaria and Turkey in 1917,

3 – future states making up *Mitteleuropa*, 4 – Belgium

Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

politycznego F. Naumanna¹⁰. Ukazała się już w okresie I wojny światowej, w czasie niemieckich sukcesów militarnych na froncie wschodnim w końcu 1915 r. Jej tytuł był identyczny jak dzieła Partscha: *Mitteleuropa*¹¹. Książka stała się od razu głośna, a w miarę upływu lat jej znaczenie jeszcze wzrastało. Wywarła duży wpływ na poglądy licznej rzeszy geografów niemieckich. Była wielokrotnie omawiana i cytowana, stając się podstawą ideową i twórczą do dyskusji naukowych¹². Nie tylko odegrała dużą rolę w poszerzaniu wiedzy o sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej, lecz również wpływała na zamierzenia władz niemieckich wobec wschodnich sąsiadów. Wbrew intencjom autora stała się inspiracją dla niemieckiego obozu nacjonalistycznego dążącego do opanowania Europy Środkowej, a następnie wschodniej części kontynentu europejskiego.

Naumann, wbrew powszechnym i mocno ugruntowanym w Polsce wyobrażeniom, nie był reprezentantem poglądów nacjonalistycznych, a tym bardziej szowinistycznych. Ten typowy oświecony konserwatysta o dość liberalnych zapatrywaniach na kwestie gospodarcze i społeczne w sprawach geopolitycznych wyrażał poglądy bardzo umiarkowane i wyważone. Różnił się tym poważnie od większości ówczesnych geografów i politologów niemieckich szermujących hasłami militarystycznymi i ekspansjonistycznymi¹³.

Trzonem *Mitteleuropy* według Naumanna miała być Rzesza Niemiecka zintegrowana politycznie z monarchią austro-węgierską (ryc. 5). Wielokrotnie powtarzał, że te dwa cesarstwa są nawet razem zbyt małe, aby wytworzyć wielkie mocarstwo światowe, dlatego powinny dążyć do terytorialnego rozszerzenia poprzez włączanie sąsiadujących państw względnie prowincji. Pomysłodawca tej

¹⁰ Friedrich Naumann (1860–1919) był synem i wnukiem pastora ewangelickiego. Pomimo że ukończył studia teologiczne, rozpoczął działalność polityczną i publicystyczną. Był redaktorem pisma *Die Hilfe*, a od 1907 r. posłem parlamentu Rzeszy jako członek ugrupowania *Freisinnige Vereinigung*. Założył Towarzystwo Narodowo-Społeczne, a następnie został prezesem liberalnej Niemieckiej Partii Demokratycznej. W końcowym okresie I wojny światowej redagował czasopismo *Mitteleuropa*. Zajmował się głównie kwestiami geopolitycznymi, prawnymi, społecznymi i ekonomicznymi. Był ściśle związany z wielką finansjerą niemiecką, a zwłaszcza z Deutsche Bank. Napisał kilka znaczących pozycji, w tym również z zakresu geografii politycznej (Naumann, 1911, 1916). Po pobycie w Warszawie w marcu 1917 r. opisał swoje poglądy na kwestię przyszłości Polski (tekst ten został niedawno wydany po polsku – Naumann, 2000).

¹¹ W dziele Partscha był dodany jedynie podtytuł *Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*.

¹² Koncepcją *Mitteleuropy* wraz z jej konsekwencjami geopolitycznymi zajmowało się liczne grono polskich historyków. Na szczególną uwagę zasługują źródłowe opracowania J. Pajewskiego (1950), J. Chodorowskiego (1972), A. Wolff-Powęskiej (1979), K. Fiedora (1991). Dorobek polskiej geografii jest w tym zakresie bardzo ubogi. Emocjonalny esej polityczny napisał A. Piskozub (1997), a pewne ogólne znane informacje historyczne zawarte są w książce I. Goworowskiej-Puchala (1997). Krytyczny pogląd na tę kwestię prezentuje francuski geograf Bernard Barbier (1991).

¹³ Stosunek Naumanna do Polski i Polaków był dość krytyczny, ale nie pozbawiony pewnej życzliwości. W 1917 r. napisał: „Z niemieckiego punktu widzenia należy sobie życzyć, by jak najszybciej powstało nowe polskie życie, gdyż jedynie postępowo, pełna zapału do działania i odnosząca sukcesy Polska będzie stanowiła trwałą, wyraźną granicę między sobą a Rosją” (Naumann, 2000, s. 290). Według jego koncepcji Polska powinna obejmować tylko ziemie zaboru rosyjskiego, ewentualnie jeszcze austriackiego (tzn. Królestwo Polskie oraz nieokreślone ściśle obszary położone po wschodniej stronie jego granic oraz ewentualnie całą Galicję).

koncepcji odrzucał w zasadzie drogę podboju militarnego i aneksji wbrew woli zainteresowanych narodów. Uważał, że względy ekonomiczne przemawiają za połączeniem państw położonych między Francją, Rosją i Turcją w jeden wielki organizm gospodarczy. Był przekonany, że będzie to korzystne dla znajdujących się na tym obszarze państw i narodów, które dzięki tej integracji uzyskają możliwość rozwoju nie tylko gospodarczego, lecz i cywilizacyjnego. Pozycję dominującą w tym układzie geopolitycznym powinno odgrywać państwo najsilniejsze, tzn. Niemcy. Książka pisana była w fazie nieustabilizowanej sytuacji militarnej na froncie zachodnim, więc przewidywanie przyszłości było wówczas trudne. Z tego powodu autor nie precyzował swoich idei geopolitycznych; stał raczej na stanowisku porozumienia niemiecko-francuskiego, przy konieczności utrzymywania dalszej konfrontacji z Wielką Brytanią i Rosją. Spodziewał się, że wojna nie przyniesie definitywnego zwycięzcy. Liczył się z utratą kolonii niemieckich, lecz wierzył w utrzymanie kurateli politycznej Berlina nad zdobyczami terytorialnymi we wschodniej Europie. To stanowisko determinowało jego założenia projekcyjne. Na początku swojego dzieła autor formułował koncepcję: „Nasze spojrzenie kierujemy ku obszarowi Europy Środkowej usytuowanej między Morzem Północnym i Bałtykiem a Adriatykiem i południowymi krańcami niziny naddunajskiej. Na mapie są to kraje leżące między Wisłą a Wogezami, pomiędzy Galicją a jeziorem Bodeńskim i Alpami. Ten obszar stanowi jedność, kraj bratni zarówno ze względu na przesłanki strategiczne, jak i powiązania gospodarcze” (Naumann, 1915, s. 2–3).

Obszar należący do I wojny światowej do Niemiec i Austro-Węgier stanowił punkt wyjścia do dalszych przemysłów o szerszym związku terytorialnym. Naumann uważał, że do Mitteleuropy powinna być włączona na zachodzie Belgia i Holandia, zaś na południowym wschodzie kraje bałkańskie aż po Konstantynopol. W stosunku do prowincji należących formalnie do Rosji, w tym również Polski, jego plany były bardziej wyważone i ujmowane wielowariantowo. Uważał, że Mitteleuropa, aby właściwie funkcjonować powinna mieć na wschodzie odpowiednie zaplecze rolnicze. Kwestie polską, która była dla niego bardzo ważna (*oberste Hauptfrage*) traktował Naumann ostrożnie, zdając sobie sprawę z konsekwencji powstania niepodległego państwa polskiego. Swoje poglądy na przyszłość naszego kraju prezentował na posiedzeniach Komisji Głównej parlamentu Rzeszy i w liście do kanclerza Theobalda von Bethmanna-Hollwega, gdzie stwierdził jednoznacznie, że Polskę uda się pozyskać do celów militarnych państw centralnych, zaś powstanie Polski będzie najsilniejszym bodźcem do utworzenia Mitteleuropy. Niemieccy działacze nacjonalistyczni podjęli akcję w parlamencie i prasie przeciwko jego „propolskim” wypowiedziom, domagając się odwołania Aktu 5 Listopada¹⁴, promowania niemieckiego osadnictwa w Królestwie Polskim,

¹⁴ W imieniu cesarzy Niemiec i Austro-Węgier 5 listopada 1915 r. ogłoszono powołanie „samodzielnego państwa” (a nie niepodległego) z ziem polskich zaboru rosyjskiego. Granice tego „państwa” miały być określone w późniejszym terminie.

masowych wysiedleń chłopów polskich i upowszechnienia niemieckiego języka wykładowego w szkołach (Janecki, 2002). Naumann zakładał możliwość połączenia Królestwa Polskiego z Galicją w ramach monarchii Habsburgów i ewentualnego utworzenia trialistycznego państwa austro-węgiersko-polskiego. Wschodnie granice Mitteleuropy dochodziły przy tym założeniu tylko do Bugu i Zbrucza.

Problematyka zasięgu Mitteleuropy na wschodzie odgrywała istotną rolę geopolityczną, gdyż ten zasięg był nieodzownym warunkiem jej mocarstwowości. Zjednoczenie dwóch państw tzn. Niemiec i Austro-Węgier nie dawało możliwości konkurencji ekonomicznej z Londynem, Nowym Jorkiem czy Moskwą. Tylko utworzenie Mitteleuropy mogło przynieść Niemcom pozycję dominującą w Europie, a istotną na świecie¹⁵. Granice zewnętrzne „Mitteleuropy” powinny stopniowo się rozszerzać, dlatego perspektywicznym celem powinno być włączenie krajów skandynawskich oraz Turcji. W tym nowym związku politycznym miały się znaleźć narody germańskie, słowiańskie, bałtyckie i ugryjskie.

W odróżnieniu od wielu niemieckich polityków Naumann nie zamierzał prowadzić akcji germanizacyjnej. Uważał to za niecelowe, a w zasadzie nierealne. Według niego minęły czasy umożliwiające asymilację językową narodów już ukształtowanych, posiadających specyficzną kulturę. Sądził, że nawet germanizacja Czechów jest już niemożliwa. Polityka państwa powinna być pozbawiona szowinizmu i walki opartej na kryteriach etnicznych. Uważał, że znacznie ważniejsze są bowiem zadania gospodarcze. Zapewnienie zaś pełnej autonomii językowej i kulturowej nie tylko nie może być sprzeczne z interesami wielkich Niemiec, zmierzających do globalizacji i integracji dużej części Europy, ale umocni stosunki partnerskie między Niemcami a ich sąsiadami. Autor zarysowanej koncepcji nie wypowiadał się na temat ostatecznych granic Mitteleuropy. Wyodrębniony obszar miał objąć całą Europę środkową, północną i południowo-wschodnią usytuowaną między Francją, Włochami i Rosją. Zakładał również, że uda się podporządkować pewne bardziej odległe geograficznie obszary. Zaliczał do nich Turcję, część Azji Mniejszej oraz niemieckie kolonie w Afryce. Ten wielki obszar gospodarczy liczyłby według autora około 9,5 mln km², czyli 10% powierzchni lądowej Ziemi oraz 1/8 ówczesnego zaludnienia świata.

Neumann podkreślał wagę pełnego zjednoczenia Niemiec i Austro-Węgier. Drogą do tego byłaby unia celna oraz pełna wspólnota prawna, handlowa, taryfowa i komunikacyjna, zgodnie z interesem obu sojusznicznych państw. Wiele miejsca poświęcał szczegółowym kwestiom gospodarczym. Integracja dużego obszaru dawała możliwość zwiększenia rynku zbytu poprzez bardziej racjonalny podział

¹⁵ Stworzenie wielkiego obszaru gospodarczego w Europie Środkowej Naumann uzasadniał koniecznością polityczną i gospodarczą: „Duch wielkiego przedsiębiorstwa i ponadpaństwowej organizacji opanował politykę (...) Kto nie jest z nikim związany, jest w izolacji, a kto jest w izolacji, jest zagrożony. W tym nadchodzącym okresie historycznym związków państwowych i wielkich państw Prusy są za małe i Niemcy za małe i Austria za mała i Węgry za małe. Żadne takie państwo nie wytrzyma wojny światowej (...) Dlatego środkowoeuropejski związek nie jest dziś przypadkiem lecz koniecznością (Chodorowski, 1972, s. 85).

pracy oraz podniesienie konkurencyjności. Przynieść to musi w rezultacie wzrost dobrobytu mieszkańców. Główną rolę odgrywałyby tu Niemcy jako państwo najbogatsze i najlepiej zorganizowane.

Wiele razy Naumann zwracał uwagę, że utworzenie wielkiego obszaru gospodarczego w Europie Środkowej jest wymogiem nieuniknionej ewolucji politycznej świata, w którym rozwój i bezpieczeństwo zapewnia jedynie przynależność do wielkiego bloku gospodarczego¹⁶.

Pomimo że myśli sformułowane przez Naumanna nie były zbyt nowatorskie i wielu jego poprzedników wypowiadało się podobnie, jednak dzieło autora miało istotne znaczenie naukowe i polityczne, a to z kilku powodów. Po pierwsze, praca była napisana interesująco i przystępnie. Po drugie zaś okres, w którym powstała wymagał odmiennego spojrzenia na przyszłość Europy Środkowej i Wschodniej. Było już wiadomo, że w najbliższym czasie nastąpią wielkie zmiany polityczne na kontynencie europejskim. Nie było jeszcze wiadomo, co przyniesie najbliższa przyszłość. Zdawano sobie jednak sprawę, że świat powojenny będzie się znacznie różnić od tego, jaki istniał w 1914 roku. Liczono się w Niemczech ze zwycięstwem na froncie wschodnim i ostatecznym pokonaniem carskiej Rosji. Należało więc przygotować się do zorganizowania pod kuratelą Niemiec znacznych obszarów, znajdujących się wcześniej w granicach Cesarstwa Rosyjskiego. W tej dziedzinie brakowało ogólnych koncepcji. Większość polityków i wojskowych myślała jedynie o aneksji pewnych prowincji przygranicznych, które po podbiciu miały zostać zgermanizowane i nie różnić się od pozostałej części Rzeszy Niemieckiej¹⁷. Wizje Naumanna były bardziej światłe i dlatego trudne do zrozumienia przez ówczesną elitę polityczną Niemiec, wychowaną w duchu nacjonalistycznym i militarystycznym.

Powstała w przełomowym momencie historycznym książka Naumanna, poruszająca tak aktualne kwestie odniesione do przyszłości Niemiec i Europy wywołała poważną dyskusję. Zabrali głos zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy koncepcji „Naumannowskiej Mitteleuropy”. Środowiska bardziej liberalne odniosły się do wydanego dzieła życzliwie i pozytywnie, z kolei ugrupowania szowinistyczne zarzucały autorowi „ekonomizm” oraz brak niemieckiego patriotyzmu. Były to zarzuty bezpodstawne, gdyż Naumann był rzecznikiem wielkomo-carstwowych Niemiec. Nie podobała się również idea współpracy Niemiec z mniejszymi państwami na zasadzie partnerstwa i autonomii. Niemieckim

¹⁶ Z koncepcyjnego punktu widzenia Naumann był w pewnym stopniu wizjonerem, którego idee zostały zrealizowane w Unii Europejskiej, bowiem przewidywał, że połączenie dużej części Europy we wspólnym związku politycznym jest koniecznością gospodarczą.

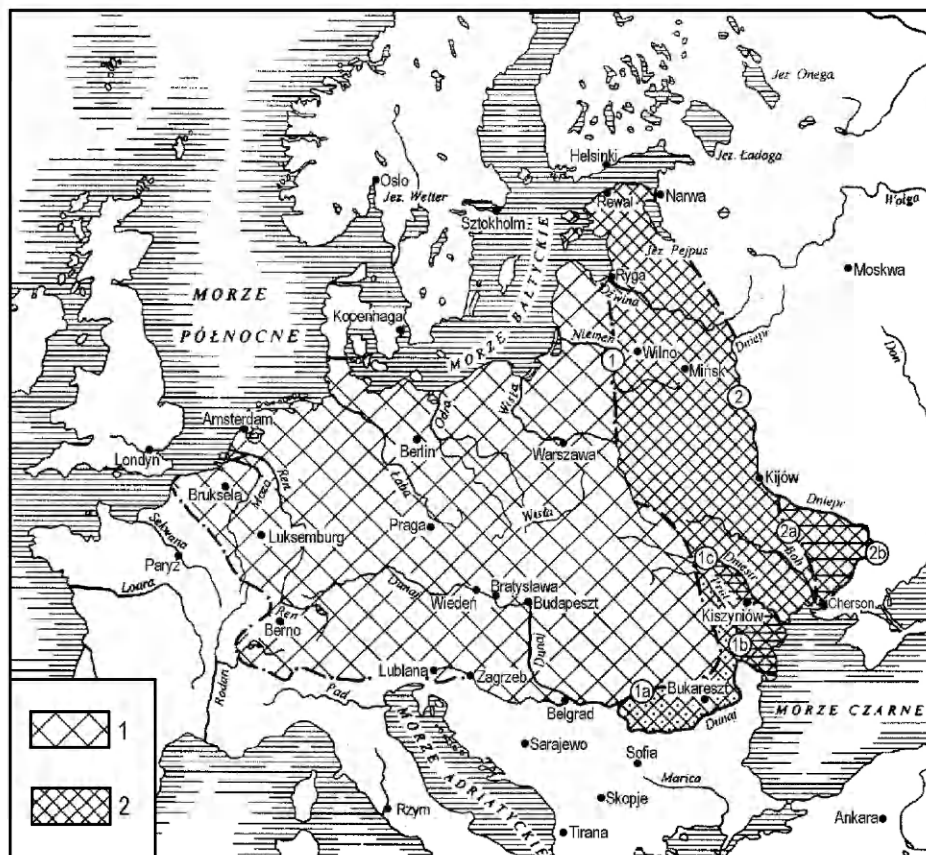
¹⁷ W okresie I wojny światowej powstała wśród polityków niemieckich związany ze sztabem armii niemieckiej koncepcja tzw. polskiego pasa granicznego. Polegała ona na włączeniu bezpośrednio do Niemiec po zwycięskiej wojnie z Rosją zachodniej i północnej części Królestwa Polskiego. Z obszarów tych planowano wysiedlić ludność polską, osiedlić zaś Niemców. Do tej idei Naumann podchodził bardzo krytycznie. Sądził, że aneksja doprowadzi do zantagonizowania Polaków i wywoła u nich antyniemieckie nastawienie, a to utrudni tworzenie wielkiej Mitteleuropy. Na temat tzw. „polskiego pasa granicznego” interesującą książkę napisał niemiecki historyk I. Geiss (przekład polski: Geiss, 1964).

kręgom nacjonalistycznym bardziej odpowiadała aneksja umożliwiająca eksploatację zasobów oraz germanizację ludności o rodowodzie nieniemieckim. Celem nadrzędnym dla tych środowisk powinny być „Wielkie Niemcy”, a nie ponadpaństwowa Mitteleuropa. Wynika z tego, że bardziej umiarkowane poglądy Naumanna były nie do przyjęcia dla skrajnych sił militarystycznych dążących do zwycięstwa i pełnej hegemonii politycznej Niemiec. Ówczesne władze państwowe cesarskich Niemiec odnosiły się do prezentowanych idei niejednoznacznie. Poglądy nt. konieczności zacieśnienia więzów politycznych z Austro-Węgrami były im bliskie i aktualne, koncepcje zorganizowania wspólnoty ponadnarodowej były natomiast traktowane jak abstrakcyjne wizje, które dopiero w przyszłości po zwycięskiej wojnie będzie można rozważyć i ewentualnie wykorzystać w konkretnej działalności politycznej.

Dzieło Naumanna wywołało ogólnoniemiecką dyskusję, w której zabrali głos czołowi badacze zajmujący się geografiami polityczną oraz przedstawiciele ważniejszych partii politycznych. Do bardziej interesujących polemistów należał bez wątpienia K. Eichhorn, który zarzucił autorowi brak precyzji politycznej i geograficznej. Zakwestionował również werbalizm prawniczy, którym tekst Naumanna był prześiknięty. Bardziej miazdząca była krytyka wyrażona przez K. Kautskiego (1854–1938)¹⁸. Zarzucił on Naumannowi ahistoryczność i niezrozumienie istniejącej sytuacji społecznej. Dowodził, że koncepcja autora mogła być użyteczna w połowie XIX wieku, nie zaś w okresie dojrzewania ruchów narodowych i narastającej walki klasowej. Podobne poglądy krytyczne formułował również Rudolf Hilferding (1877–1941). Stanowisko polemistów pravicowych wobec samej idei Mitteleuropy było bardziej zróżnicowane: z jednej strony widziano w niej godny wsparcia cel geopolityczny, z drugiej zwracano uwagę, że powstanie Mitteleuropy może wywołać kontrofensywę zaniepokojonych koncepcją „Wielkich Niemiec” państw trzecich i utrudni ekspansję kolonialną Niemiec.

Równocześnie koncepcje Naumanna stały się twórczym impulsem do nowych projekcji związanych z zasięgiem terytorialnym Mitteleuropy. Jednym z bardziej znanych opracowań było przedstawione w 1916 r. przez geografa W. Sieversa. Jego wizja nawiązuje w pewnym stopniu do idei R. Tannenberga. Na zachodzie w ramach Niemiec znajdują się Holandia, Belgia, Luksemburg i Szwajcaria. Pokonana Francja traci swoje północno-wschodnie prowincje. Północne niemieckie wybrzeże morskie rozciąga się od Dunkierki po Rygę. Południowe granice opierają się o Alpy oraz Sawę i Dunaj. Zasięg wschodniej Mitteleuropy ujęty jest wariantowo. Granica minimalnych roszczeń przebiega od Rygi poprzez Kowno, Białystok i Brześć Litewski, następnie wzdłuż Bugu dochodzi do wschodnich granic Austro-Węgier. Wizja maksymalistyczna to Mitteleuropa dochodząca do Dniepru, z dostępem do Morza Czarnego (ryc. 6).

¹⁸ Karl Kautski (1854–1938) jest autorem licznych prac z zakresu filozofii, historii i prawa. Zajmował czołową pozycję w niemieckiej socjaldemokracji. Jest autorem wielotomowego dzieła *Materialistyczne pojmowanie dziejów* przetłumaczonego na język polski.

Ryc. 6. Mitteleuropa według W. Sievers (1916 r.)

A – Mitteleuropa, B – Obszary Wschodnie; 1 – linia Ryga–Kowno–Niemen–Bug, 1a – aktualna granica polityczna, 1b – linia Prutu i Dunaju, 1c – linia Dniestru; 2 – linia od Narwy do Kijowa, 2a – linia Południowego Bugu, 2b – linia Dniepru do Chersonia

Mitteleuropa after W. Sievers (1916)

A – *Mitteleuropa*, B – Eastern areas; 1 – line of Riga – Kaunas, Neman and Bug, 1a – current border, 1b – Prut and Danube line, 1c – Dniestr line; 2 – line from the Narew to Kiev, 2a – line of the Southern Bug, 2b – line from the Dnieper to Cherson

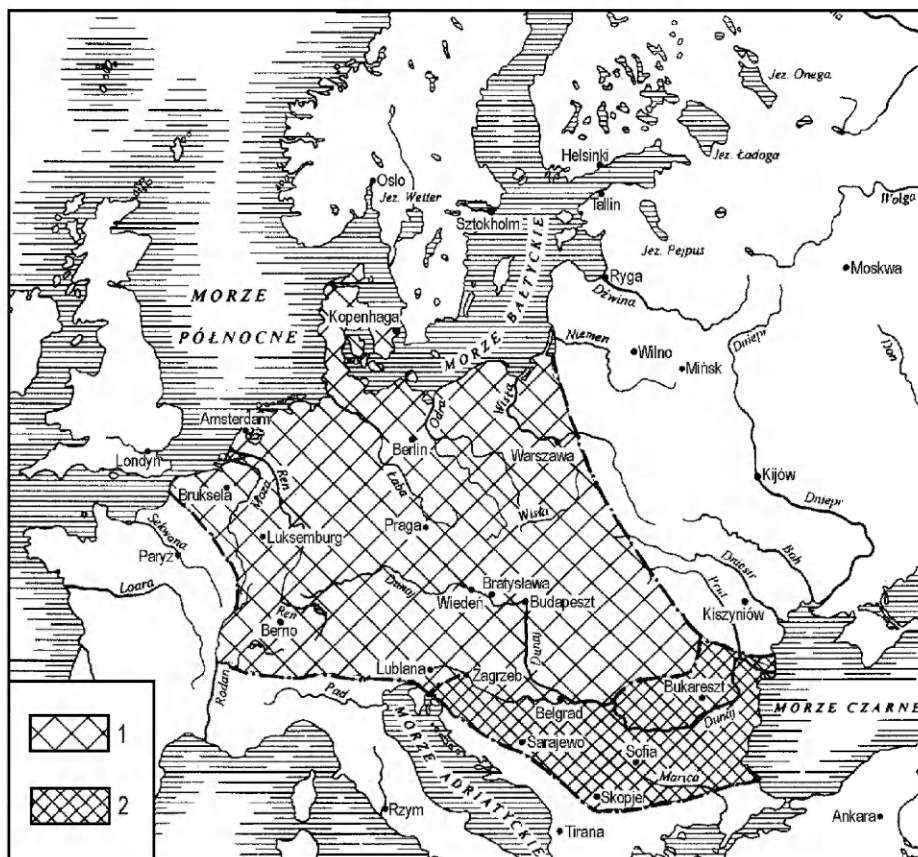
Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

Następna koncepcja terytorialna opracowana jeszcze w czasie działań wojennych I wojny światowej przy braku rozeznania, co może przynieść najbliższa przyszłość, została przedstawiona w 1917 r. przez H. Hassingera¹⁹. Granica zachodnia jest identyczna z tą, którą wyznaczył Sievers. Do proponowanego obszaru włączono na północy Danię. Zarysowany zasięg na wschodzie ma charakter uproszczony i przebiega łukiem od Kłajpedy po ujście Dunaju, przecho-

¹⁹ Hugo Hassinger (1877-1952) był wybitnym geografem austriackim, profesorem w Bazylei, Fryburgu i Wiedniu i autorem znanego dzieła historyczno-geograficznego *Geographische Grundlagen der Geschichte*.

dząc bezpośrednio na wschód od Warszawy. W stosunku do poprzedniej wizji przestrzennej mniejsze dezyderaty na wschodzie są zrekompensowane aneksją części Bałkanów i pełnym włączeniem Serbii, Bułgarii i Rumunii (ryc. 7).

Pomimo wojny uniemożliwiającej kontakty między ośrodkami naukowymi niemieckie koncepcje terytorialne zostały dostrzeżone przez badaczy z krajów Ententy. Potraktowano je jako koncepcje imperialistyczne, które nie mogą być podstawą do merytorycznej dyskusji²⁰. Bardziej niejednoznaczne było podejście badaczy z terenów opanowanych przez państwa centralne. Na specjalną uwagę zasługuje dzieło J. Szterényi'ego (1861–1941) zajmującego odpowiedzialne

Ryc. 7. Mitteleuropa według H. Hassingera (1917 r.)

1 – Mitteleuropa, 2 – obszary peryferyjne Mitteleuropy

Mitteleuropa after H. Hassinger (1917)

1 – Mitteleuropa, 2 – peripheral areas of *Mitteleuropa*

Źródło (Source): Brogiato i Mayr, 2002

²⁰ W tym celu przetłumaczono na język francuski i wydano w 1916 r. w Paryżu książkę R. Tannenberga, która prezentowała w sposób maksymalistyczny imperialistyczne zamierzenia niemieckie.

stanowisko w rządzie Węgier. Propagował on powiększenie węgierskiego obszaru ekonomicznego i utworzenie w Środkowej Europie gospodarki wielkiej przestrzeni, do której przystąpiłyby Niemcy, Austro-Węgry, Turcja i Bułgaria, a następnie ewentualnie inne państwa europejskie (Szerényi, 1916, 1917). Nie tylko nie obawiał się hegemonii niemieckiej, ale przeciwnie – uważał ją za jedyną ochronę przed ekspansją słowiańszczyzny, a przede wszystkim Rosji. Związek państw położonych od Morza Północnego po Morze Czarne i od Bałtyku po Adriatyk może stanowić według niego gwarancje pokoju europejskiego. Przyszłość Węgier, leżących w centrum tego bloku byłaby bezpieczna i gwarantowałyby stabilność aktualnych granic węgierskich, zagrożonych odśrodkowymi tendencjami licznych mniejszości narodowych zamieszkujących Królestwo Węgierskie. Specyficzna kultura węgierska w powiązaniu z przodującą cywilizacją niemiecką miałaby zapewnione warunki wszechstronnego rozwoju. Dlatego Węgrzy powinni wspierać budowę przyszłej Mitteleuropy.

Książka Naumanna dotarła bardzo szybko do polskiej ekonomistki o zainteresowaniach geograficznych Zofii Daszyńskiej-Golińskiej (1866–1934), mieszkającej wówczas w galicyjskim Krakowie. Napisała ona obszernie opracowanie poświęcone konsekwencjom powstania środkowoeuropejskiego związku gospodarczego dla Polski. Nie odnosi się ona bezpośrednio do koncepcji naumannowskiej Mitteleuropy, niemniej liczy się z jej powstaniem. Zakłada, że po zakończonej wojnie nastąpi połączenie Królestwa Polskiego z Galicją. Powstanie nowa jednostka ekonomiczna o znacznym zakresie autonomii, a może nawet o pełnej suwerenności. Będzie więc Polska stanowiła część integralnego Środkowoeuropejskiego Związku Gospodarczego – bloku ponadpaństwowego zdominowanego przez potęgę ekonomiczną Niemiec. Autorka rozpatruje szczegółowo dodatnie i ujemne strony tego według niej nieuniknionego faktu we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego na ziemiach polskich.

Warto przytoczyć cytaty z jej opracowania: „Z wojny zwycięskiej wyjść mają już nie wzmocnione, czy rozszerzone Niemcy, ale Europa środkowa (Mitteleuropa), związek państw, którego jądro stanowić muszą dzisiejsi sprzymierzeńcy: Niemcy, Austria i Węgry, a do którego przyłączyć się mogą także inne narodowości, nie wyłączając Polaków (...) Pomysł Środkowej Europy pod supremacją Niemiec od dawna już świtał w głowach różnych publicystów i polityków. Przed kilku tygodniami wypowiedział go Fryderyk Naumann, kreśląc obraz przyszłej unii wojskowej, gospodarczej i kulturalnej. Byłoby to państwo przyszłości, łączące narody o psychice nowego typu ludzi, jakich dziś już stworzyli Niemcy, uspołecznionych i zorganizowanych pracowników wydatnych, prowadzonych w kierunku wskazanym przez pozornie oderwanych od rzeczywistości myślicieli i filozofów, a opartych o wszystkie zdobycze technicznej wiedzy. Ten typ pracy i kultury nienawistny dla narodów o starej cywilizacji i wybujałym indywidualizmie, jak Anglia i Francja może, jak twierdzi nie bez słuszności Naumann, stać się typem przyszłości wśród tych krajów na wschodzie, które znajdują się pod wpływem cywilizacji zachodniej

i wiele jej przejawów wzięły od Niemców. „Mitteleuropa” jako ideał imperyalizmu niemieckiego jest na dziś utopią, ale utopia ta ma wielkie szanse realizacji. Natomiast dziś już realną koncepcją nazwać należy ideę środkowo-europejskiego związku gospodarczego, która pod wpływem izolowania mocarstw centralnych podczas wojny, szybko dojrzewa.” (Daszyńska-Golińska, 1916, s. 6–7).

Autorka szczegółowo omawia konsekwencje stworzenia wielkiego, zintegrowanego politycznie obszaru dla polskiej gospodarki (rolnictwa, przemysłu, transportu itp.). Zdaje sobie sprawę z konieczności przedstawienia całej ekonomiki Królestwa Polskiego z kierunku wschodniego na zachodni. Będzie to, według niej, bardzo trudne i kosztowne. Uważa jednak, że w ostatecznym efekcie po dłuższym czasie ogólny bilans strat i zysków będzie pozytywny²¹.

Stanowisko większości uczonych reprezentujących narody Środkowo-Wschodniej Europy wobec różnorodnych koncepcji Mitteleuropy nie było wówczas jednoznacznie negatywne. Podchodzono z pewną rezerwą i wyczekiwaniem, ale nie obawiano się eksterminacji, przesiedleń, germanizacji czy niszczenia tożsamości etnicznej. Przyjmowano za rzecz naturalną, że Niemcy, reprezentując największy potencjał demograficzny i gospodarczy, muszą być siłą dominującą. Uważano jednak, że „scalanie” odbędzie się w sposób cywilizowany, zgodnie z zasadami prawa, przy zachowaniu odrębności narodowych i kulturowych, a nawet państwowych. Dopiero po doświadczeniach II wojny światowej wydźwięk hasła Mitteleuropy stał się – szczególnie dla Polaków złowieszczy i imperialistyczny.

W końcowej fazie I wojny światowej wydawało się, że koncepcja Mitteleuropy ma szanse politycznej realizacji. Upadek dynastii Romanowów, rewolucja w Rosji, a następnie pokój w Brześciu umożliwił opanowanie przez armie państw centralnych całego terytorium Europy Środkowo-Wschodniej, włącznie z Balkanami, Ukrainą, Białorusią i krajami bałtyckimi. Trwało to jednak krótko i nie miało dla przyszłości większego znaczenia politycznego. Klęska militarna Niemiec na froncie zachodnim, rewolucja w Niemczech, a następnie traktat wersalski zdezaktualizowały na najbliższe lata wizje niemieckiej Mitteleuropy. Tematyka ta jednak nie znikła z pola widzenia badaczy niemieckich – poruszał ją między innymi czołowy geopolityk niemiecki K. Haushofer²².

System powersalski utworzył zupełnie nowy układ geopolityczny po wschodniej i południowej stronie granic Niemiec. Powstanie suwerennej i stosunkowo dużej Polski, rozpad Cesarstwa Austro-Węgierskiego i utworzenie wielu skłóconych ze sobą państw uniemożliwiło utworzenie jakiegokolwiek ponadnarodowego bloku politycznego. Powstały natomiast pewne teoretyczne idee integracyjne,

²¹ Rozważania autorki, które wówczas bardzo szybko się zdezaktualizowały, obecnie przy dyskusjach na temat pozycji Polski w Unii Europejskiej mogą być bardzo pouczające.

²² K. Haushofer (1869–1946) – jeden z twórców nowoczesnej geopolityki – był związany z Bawarią. W latach międzywojennych był profesorem geografii na uniwersytecie monachijskim. Wspólnie z O. Maullem oraz E. Obstem założył w 1924 r. czasopismo *Zeitschrift für Geopolitik* oraz placówkę naukową Institut für Geopolitik w Monachium. Jego koncepcje geopolityczne były popularne w nazistowskich Niemczech. Jest autorem znanego podręcznika *Podstawy geopolityki*.

np. polska koncepcja „Międzymorza”. Bardziej praktyczne znaczenie miała koncepcja związana z tworzeniem tzw. małej Ententy, łączącej Czechosłowację, Rumunię i Jugosławię. Powstała ona dzięki inicjatywie Francji, więc siłą rzeczy zdecydowanie wykluczała udział Niemiec. Te trzy państwa obawiały się rewanżyzmu węgierskiego, więc współpracowały ze sobą dość aktywnie. Niechętnie stanowisko Polski nastawionej prowęgiersko oraz złe stosunki polsko-czeskie uniemożliwiały stworzenie większego związku ponadpaństwowego. Jedynym polskim działaczem, który był wierny idei sojuszu niemiecko-polskiego oraz nawiązywał do koncepcji Mitteleuropy, w której równoprawnymi członkami miały być te dwa państwa był W. Studnicki²³.

Sytuacja w Europie w końcu lat 30. XX wieku uległa stopniowej zmianie. Wiązało się to z ewolucją stosunków w Niemczech i dążeniem Hitlera do przywrócenia mocarstwowej roli Niemiec. Po opanowaniu Austrii, Czech, następnie podbiciu Polski oraz zwasalizowaniu Słowacji, Węgier i Rumunii pojawiła się na mapie Europy nowa Mitteleuropa, rozszerzona jeszcze dalej na wschód po agresji Niemiec na ZSRR. W pierwszej fazie II wojny światowej (1939–1943) terytorium Mitteleuropy znalazło się pod nieograniczoną władzą hitlerowskich Niemiec, była to jednak sytuacja epizodyczna, bez szans utrzymania się. W tym okresie w Niemczech powstały liczne koncepcje zorganizowania tego dużego obszaru, miały one jednak charakter utopijny a ponadto zbrodniczy. Omówienie ich wykracza poza zakres niniejszego opracowania.

W pojałtańskiej Europie zasadniczą część Mitteleuropy znalazła się pod pełną dominacją sowiecką. Został utworzony system państw satelickich podporządkowanych ZSRR. Wspólny los polityczny połączył wszystkie kraje położone na wschód od Łaby usytuowane na pomoście bałtycko-czarnomorskim, a władze Moskwy konsekwentnie dążyły do ich gospodarczo-społecznego ujednolicenia. W takim sensie można mówić o powstałej wspólnocie narodów zamieszkujących obszar Środkowo-Wschodniej Europy. Narzucona dominacja sowiecka trwała stosunkowo długo i przyniosła konsekwencje zarówno ustrojowe, jak i cywilizacyjne. Podzielone i osłabione Niemcy zostały po II wojnie światowej przesunięte znacznie na zachód. Ich pozycja w Europie Środkowo-Wschodniej uległa znacznej degradacji. Przyczyną była nie tylko klęska militarna, lecz i nowe uwarunkowania demograficzno-społeczne. Liczna, dobrze zorganizowana mniejszość niemiecka zamieszkująca od wieków Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Rumunię oraz kraje bałtyckie, stanowiąca forpocztę wszelkich niemieckich zamierzeń imperialnych, została wysiedlona do poczdamskich Niemiec. W takiej sytuacji odtworzenie klasycznej Mitteleuropy stało się niemożliwe ze względów i politycznych, i demograficznych.

Upadek komunizmu, rozpad ZSRR i połączenie Niemiec stworzyło zupełnie nową sytuację geopolityczną. W kolejnej fazie włączenie dużej części Środkowo-

²³ Władysław Studnicki-Gizbert (1867–1953) był znanym działaczem niepodległościowym i autorem książek historycznych i politycznych, w tym pozycji uzasadniających współpracę Polski z Niemcami (1935).

Wschodniej Europy do Unii Europejskiej i NATO przekształciło system prawno-polityczny kilkunastu państw położonych między Rosją a Niemcami.

Nowe uwarunkowania geopolityczne po zburzeniu muru berlińskiego, w tym ograniczenie wpływów Moskwy, zmieniły pozycję Niemiec w stosunku do ich wschodnich sąsiadów. Potęga gospodarcza zjednoczonych Niemiec oraz ich tradycyjne zainteresowanie sytuacją za ich wschodnią granicą wpływa na zacieśnianie kontaktów między Polską, Węgrami czy Republiką Czeską a Niemcami. Trudno przewidzieć, czy nastąpi w takiej czy innej postaci powrót do koncepcji „Mitteleuropy”²⁴. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne. Uczestnictwo w sojuszu atlantyckim oraz w Unii Europejskiej znacznie bowiem ograniczyło niemieckie możliwości prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej.

Państwa położone między Niemcami a Rosją (z wyjątkiem Białorusi) zmierzają do integracji z Unią Europejską i nie są zbyt mocno zainteresowane tworzeniem dodatkowych wspólnot ponadnarodowych. W takiej sytuacji dyskusje na temat „Mitteleuropy” mają oblicze bardziej teoretyczne niż utylitarne. Niemniej pojawiają się różnorodne programy autorskie nawołujące do wspólnoty państw położonych w centrum kontynentu europejskiego. Więcej w nich jest jednak retoryki nawiązującej do przebrzmiałej symboliki niż argumentów rzeczowych, dopasowanych do rzeczywistości. Czy w takim razie pojęcie Mitteleuropa będzie miało już tylko znaczenie historyczne? Trudno odpowiedzieć na tak zadane pytanie. Nie wiadomo, co przyniesie przyszłość. Dotychczasowa ewolucja przemian geopolitycznych w Europie wyraźnie nie zmierza w kierunku utworzenia wspólnoty krajów środkowoeuropejskich, niewykluczone jednak, że za kilkadziesiąt lat może się to zmienić. Wspomniana wizja nagle może stać się nośna i aktualna. Nie można bowiem zapominać, że Środkowa Europa jest według niektórych geografów specyficznym regionem o wspólnych cechach fizjograficznych i antropogeograficznych. Istnieją więc obiektywne przesłanki merytoryczne do wyodrębnienia go z całości Europy na potrzeby naukowe, względnie polityczne.

Piśmiennictwo

- Barbier B., 1991, *Mitteleuropa. Definicja geograficzna*, Przegląd Geograficzny, 63, 3–4, s. 231–243.
- Brogiato H.P., Mayr A. (red.), 2002, *Joseph Partsch – Wissenschaftliche Leistungen und Nachwirkungen in der deutschen und polnischen Geographie*, Beiträge zur Regionalen Geographie, 58, Institut für Länderkunde, Leipzig.
- Chodorowski J., 1972, *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800–1945*, Instytut Śląski w Opolu, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

²⁴ Problematyce tej została poświęcona książka B. Koszela (1999) pod znamennym tytułem *Mitteleuropa rediviva?*.

- Daszyńska-Golińska Z., 1916, *Środkowo-Europejski Związek Gospodarczy i Polska*, Studia Ekonomiczne, Centralne Biuro Wydawnictw NKN, Kraków, s. 1–33.
- Fiedor K., 1991, *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918–1945*, PWN, Wrocław.
- Geiss E., 1964, *Tzw. Polski pas graniczny 1914–1918*, PWN, Warszawa.
- Goworowska-Puchała I., 1997, *Mitteleuropa. Rdzeń starego kontynentu*, Wyd. A. Marszałek, Toruń.
- Hassinger H., 1917, *Das geographische Wesen Mitteleuropas nebst einigen grundsätzlichen Bemerkungen über die geographischen Naturgebiete Europas und ihre Begrenzung*, Mitteilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien, 60, 11, Wien, s. 437–493.
- Hettner A., 1907, *Grundzüge der Länderkunde, 1: Europa*, Verlag von Otto Spamer, Leipzig.
- Janecki A., 2002, *Miejsce Niemców pod słońcem*, Nowe Państwo, 1, s. 1–6.
- Koszel B., 1999, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Naumann F., 1911, *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*, Berlin.
- , 1915, *Mitteleuropa*, Verlag von Georg Reimer, Berlin.
- , 1916, *Wir und die Polen*, Polnische Blätter, 2, Berlin, s. 2–6.
- , 2000, *Co będzie z Polską*, [w:] A. Wolff-Powęska, E. Schulz (red.), *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, Wyd. Poznańskie, Poznań, s. 288–322.
- Pajewski J., 1959, „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Partsch J., 1904, *Mitteleuropa*, Justus Perthes, Gotha.
- Piskozub A., 1997, *Rozmyślenia o Mitteleuropie*, [w:] A. Chodubski (red.), *Swoistości cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, Wyd. A. Marszałek, Toruń, s. 8–34.
- Schultz H. D., 2002, *Grossraumkonstruktionen versus Nationsbildung: das Mitteleuropa Joseph Partschs*, [w:] H.P. Brogiato, A. Mayr (red.), *Joseph Partsch – Wissenschaftliche Leistungen und Nachwirkungen in der deutschen und polnischen Geographie*, Leipzig, s. 85–127.
- Sievers W., 1916, *Die geographischen Grenzen Mitteleuropas*, Akademische Rede zur Jahresfeier der Grossherzoglich Hessischen Ludwigs-Universität, Giessen.
- Studnicki W., 1935, *System polityczny Europy a Polska*, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Szterényi J. 1916, *Das Problem der Schaffung „Mitteleuropas“ vom Gesichtspunkt der ungarischen Interessen*, Budapest-Wien.
- , 1917, *Ungarn und Deutschland*, Jena.
- Tannenbergr R., 1911, *Gross-Deutschland, die Arbeit des 20. Jahrhunderts*, Leipzig.
- Tkaczyński J.W., 2000, *Mitteleuropa Friedricha Naumanna*, Arcana, 2 (32), Kraków, s. 103–115.
- Wagner H., 1883, *H. Guthe's Lehrbuch der Geographie, II, Länderkunde von Europa*, Hahn-sche Buchhandlung, Hannover.
- Wolff-Powęska A., 1979, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Wolff-Powęska A., Schulz E. (red.), 2000, *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, Wyd. Poznańskie, Poznań.

[Wpłynęło: grudzień 2004; poprawiono: lipiec 2005 r.]

PIOTR EBERHARDT

THE GENESIS OF THE GERMAN CONCEPT OF MITTELEUROPA

The paper presents the history of the emergence and development of the notion of “Mitteleuropa” (Central Europe) in German political-geographical thought. Lengthy consideration is given to the classic book by J. Partsch *Mitteleuropa*, published in 1904, which, having popularised the term, sought to denote the central part of the European continent situated between the North, Baltic, Adriatic and Black Seas. The paper shows the work done in the domain by such German scholars as F. List, P de Lagarde, C. Franz, H. Wagner, A. Hettner and R. Tannenberg. Particular attention is devoted to the academic heritage of F. Naumann, the author of another book entitled *Mitteleuropa*, which was published in 1915. The author of this book presented a vision of a united Central Europe under the domination of Germany. This incited a vivid dispute in the scientific, as well as political, communities. The paper recalls the opinions voiced by K. Eichhorn, K. Kautsky, R. Hilferding and the Polish economist Z. Daszyńska-Golińska. Attention is attracted to the fact that the notion of *Mitteleuropa* took on a multiplicity of meanings in both the political and geographical senses. It was treated ideologically on the one hand, and was on the other hand applied to precise territory in Europe. Recollected in conclusion are the geopolitical consequences of this concept which played such an essential role in German politics. Applied in a particular manner to the period of World War II, the concept was identified with Germany's eastward expansion.